

STEPAS TUNAITIS

Kultūros, filosofijos ir meno institutas

SUEITIS SU IKIKRITINE I. KANTO FILOSOFIJA APŠVIETOS LIETUVOJE – VERSIJOS IR KONTROVERSIJOS

A Contact with a Pre-Critical Philosophy of I. Kant in Lithuania
in the Period of the Enlightenment: Versions and Controversies

SUMMARY

The object of this article is to revise the creative heritage of Kazimieras Narbutas (Kazimierz Narbutt) – one of the most prominent thinkers of the initial period of the Enlightenment in Lithuania. The article attempts to check the opinion, which has penetrated our investigatory writings, that Nabutas dealt with the pre-critical philosophy of Immanuel Kant. As it becomes clear from the revision of works of Narbutas, he had been dealing, not with the works of Kant, but with the works of German philosopher and theologian, Israel Gottlieb Canz. It was Canz, whom Narbutas questioned in dealing with basic ontological questions on the essence of the substance. Narbutas does not oppose philosophy and positive theology; he just attempts to define strictly the limits of their exposition. Philosophy is declined the rights to intervene in theology, into the area of faith, while theology is restrained from philosophical matters. Thus Narbutas has distanced himself from Canz, as well as from the other followers of theologian, Christen Wolff.

SANTRAUKA

Straipsnio paskirtis – patikrinti mūsų raštijoje bejsirandantį požiūrį, kad per Kazimiero Narbuto (Kazimierz Narbutt), vieno ryškesnių pradinio Apšvietos tarpsnio filosofijos kūrėjų, filosofinę kūrybą Apšvietos Lietuvos buvo susieinama su ikikritine Immanuelio Kanto filosofija. Kaip rodo Narbuto filosofinio palikimo peržvalgos, į jo akiplėtį buvo patenkama ne Kanto, bet į jį savo lotynizuota pavardės forma panašavusio vokiečių filosofo ir teologo Israelio Gottliebo Canzo. Žinomo jo būta kaip vieno ryškesnių teologinio volfizmo plėtotojų, su Christiano Wolffo filosofijaėjusio į pozityviąją teologiją, jos nuostatomis rėmusio apreiškimo tiesas, tikėjimo dogmas. Būtent su Canzu, kurio orientacija kėlė begalę kontro-

RAKTAŽODŽIAI: Apšvietos Lietuva, ikikritinė I. Kanto filosofija, teologinis volfizmas.

KEY WORDS: The Enlightenment in Lithuania, pre-critical philosophy of I. Kant, theologian Wolffianism.

versijų, Narbuto ir buvo stojama į polemiką viename ontologijos ir kosmologijos skirsnių, skiriamame substancijos esmės problemai. Filosofija, kaip matyti iš įterptųjų eksplikacijų, Narbuto nebuvo prieš-priešinama pozityviajai teologijai, tik buvo siekiama griežtai apibrėžti judviejų sklaidos ribas: filosofijai nebuvo pripažįstama teisė beatodairiškai brautis į pozityviosios teologijos valdas, o iš šios reikalaujama nesiskverbtį į filosofijos problemų sklaidos erdvę. Tokia orientacija jo buvo gan griežtai atsiribojama nuo Canzo, kaip ir nuo kitų teologinio volfizmo reiškiųjų orientacijos.

PRATARMĖ

APIE KEIŠTĄ LIETUVOS FILOSOFIJOS ARCHEOLOGIJOS ATRADINĮ

Kai archeologai po Valdovų rūmais aptinka naują istorinį artefaktą, sakykime, apysveikį bajoraičio batą, šis radinys tampa pelnyto visuomenės susidomėjimo ir susižavėjimo objektu, apie jį būtinai rašo kultūrinė spauda, operatyviai transliuoja nacionalinė televizija. Šį vaikiškai žaismingą dėmesį kursto taurus, kiekvienam kultūringam žmogui suprantamas vaizdinys, jog kažkur giliai, po užmaršties dulkėmis, ignorancijos šlaku slypi spindinčios mūsų istorijos liudijimai, kurie – kas žino, duokdie – padės atkuriant mūsų nuolat tarsi subyrančios nacionalinės tapatybės fragmentus.

Po pastarųjų sakinių jau nebesunku nuspėti, kurlink lenkiame. Bet netiesa, skūstis ir graudenti nėra pratarmės tikslas. Vis dėlto paminėsime, kad kai paskelbiamas koks nors rimtas mūsų kultūros istorijos veikalas, sakykime, fundamentinė Lietuvos filosofijos istorijos monografija (apie smulkesnius darbus patylėsime), analogiško dėmesio, nekaltant jau apie susižavėjimą, visuomenė neparodo. O juk tokios monografijos radiniai taigi reikšmingesni ir neprilygstamai tauresni. Juk jie atskleidžia to paties praeities bajoraičio, kokioje nors atmatų duobėje netyčia užkonservavusio savo batą, mąstymo būdą, pasaulėžiūrą, jo išsimokslinimo, dvasinio polėkio turinį, ribas ir perspektyvas. Deja, minėto veikalas autorius, sąžiningai triūšęs daugelį metų, geriausiu atveju gali tikėtis pamfleto, kurį rubrikai „knygų lentyna“ parašys koks nors visai žinis puse mokslis. Taškas, gana apie Lietuvos filosofijos istorijos tyrinėjimų ignoruojamą reikšmingumą. Negausūs šios srities darbuotojai savo noru gyvena „dramblio kaulo bokšte“, žaidžia tuos „stiklo karoliukų žaidimus“, kurie nėra madingi, taigi patys kalti dėl visuotinio pripažinimo stokos. Tuščia jo. Čia paprastais žodžiais papasakosime apie naują Lietuvos filosofijos senienos atradimą ir kodėl ji turėtų nusipelnyti dabartinės filosofinės visuomenės dėmesio. Iš pradžių – visą tiesą, kur ir kaip ji buvo atkasta, taipogi apie atradimo žavingumą, kontroversiškumą bei naudą.

Viskas prasidėjo nuo to, kad Aloyzas Varanavičius, kruopštus ir sąžiningas tyrėjas, Ukrainos mokslų akademijos bibliotekoje vartė vieno mūsų tautiečio – Kazimiero Narbuto – filosofinį rankraštį. Besklaidydamas tą labai seną ir įdomų lotynišką veikalą pastebėjo, kad jame yra paminėta Kanto pavardė. Sugrįžęs iš Kijevo apie pastarąjį pastebėjimą jis tarstelėjo savo kolegoms, vėliau netgi užsiminė (veikiausiai netyčia, negu apdairiai) vienoje publikacijoje. Atrodytų, nieko ypatingo – ne tik mus, bet ir mūsų proprosenelius pasiekdavo Kanto filosofija, ir jiems teko, ne be išlygų taip pasakysime, laimė krimsti kietąją *Grynojo proto kritiką*. Tik praėjus daugeliui metų Varanavičiaus (jau amžiną atilsį) kolegoms dingtelėjo, kad jo žinutė nėra tokia visai neypatinga, jog vertėtų ją galutinai pamiršti. Mat labai jau senas tasai rankraštis: Kantas, tiesa, buvo gimęs ir jau nemažai nuveikęs, tačiau dar toli gražu neparąšęs paminėto savo įstabiliojo veikalas. Kiek pakrapščius galvą, vienoje studijoje neseniai buvo pristatyta santūri nuomonė, kad lietuviai pradiniam Apšvietos epochos etape bent fragmentiškai žinojo Kanto ankstyvuosius, vadinamojo ikikritinio periodo veikalus. Ir vėl: eilinis faktas, kas čia nenuobodaus?

Pateikiamų straipsnių autoriams, tarnaujantiems filosofijos istorijos „bokšte“, faktų ir interpretacijų monotonija paguodos neteikė. Beaudžiant godas, kaip gi čia praturtintus visuotinės filosofijos lobyną užmirštu lietuviškuoju indėliu, vaizduotė sukurstė „ikikritinio“ Kanto atgarsiai Lietuvoje. Pagrindo tam būta, mat jokia kultūringa Europos valstybė ar valstybėlė, išskyrus Prūsiją bei gretimus vokiškai šnekančius ir skaitančius kraštus, tais senais laikais girdėti nebuvo girdėjusi apie Kantą. Užsiėmė kitais reikalais: išradinėjo laisvamanybes, po to jas pliekė, politikavo, kėlė revoliucijas ir t.t., o apie Karaliaučiaus

išminčių pagaliau prabilo tik XVIII–XIX a. sandūroje. Nejaugi būtent lietuviams tenka garbė būti pirmiesiems (po pačių vokiečių) Kanto atradėjams ir vertintojams?

Taigi, puoselėjant minėtas godas, buvo surengta nauja filosofinė ekspedicija į Kijevo rankraštytus. Būta ir kitų žvalgybinių tikslų, mat iš nuogirdų žinota, jog „kultūrinis“ lituanistikos sluoksnis Ukrainos archyvų kloduose yra gana storas. Ir iš tikrųjų, radiniai pranoko lūkesčius. Kai kurie jų – aukso vertės tiesiogine prasme. Antai Ukrainos Nacionalinėje J. Vernadskio bibliotekoje tarp lituanistikai dar nežinomų XVIII a. filosofinių traktatų aptikta paaukuota Jono Stanislovo Sapiegos rankraštinė knyga¹. Žinoma, labiausiai knietėjo ikikritinis Kantas: reikėjo nustatyti jo pavardės paminėjimo kontekstą. Mat rankraštinių 1765 m. veikalų kadaise sklaidęs mūsų informatorius nepasirūpino net puslapio nuoroda. Patyrusiam ekspedicijos bendražygiui Stepui Tunaičiui surasti trūkstamą nuorodą buvo niekų darbas: jau šimtas trisdešimtam Kazimiero Narbuto traktato puslapyje buvo identifikuotas „metafizikas Cantzijas“. Žinant, jog Kanto pavardė lotyniškai skamba būtent šitaip, t.y. „kancijus“, tai buvo proga atšvesti svarią lietuvių kantas pergalę. Deja, tuomet pasiankstinta: pati intriga prasidėjo vėliau, ramiai patyrinėjus rankraščio ir (o tai neišvengiama) platesnį XVIII a. vidurio filosofijos kontekstą. Apmaudžiai (neslėpsime) įsitikinta, kad XVIII a. gyveno toks Švabijos teologas Canzas, labai darbšti ir antra tiek raštinga persona. Maža to, fiksuota atveju, kai Canzas buvo įvardintas „Cantzijumi“.

Tarp kolegų įsižiebė kivrčas: kas lietuvių filosofijoje pirmesnis: „prūsas“ Kantas ar „švabas“ Canzas? Pavardės paminėjimo kontekstas nevienareikšmis. Canzą palaiko Stepas Tunaitis – neįveikiamas filosofinės XVIII–XIX a. kultūros procesų ir dinamikos žinovas. Cantzijaus paminėjimo faktą jis labai sklandžiai įpairo į filosofijos raidos kontekstą. Jo oponentas Dalius Viliūnas neprieštarauja, kad išankstinis epochos „krypties“ žinojimas padeda interpretuoti paskirus įvykius. Tačiau jis būgštauja, kad filosofijoje šis išmanymas, be atidesnės diachroninės skirtingų mąstytojų pažiūrų, filosofinių mokyklų analizės, greisiai virsi „epochų“ bei jų „tarpusavio ginčų“ hipostazavimu.

Be abejo, transcendentalinis apriorizmas paliktinas lentynoje. Pirmas Narbuto kurso atkarpos (kurią pateikiame) įspūdis nesuponuoja jokių asociacijų su studentams pažįstamu klasiku Kantu. Pateikiamo fragmento skaitytojas, Kantą pažįstantis vien iš *Kritikų*, argumentus už jį *apriori* palaikys pokštu ar sapalione. Vis dėlto „ankstyvojo“ Kanto ...*Nova dilucidatio* ir *Canzo ...Philosophiae Leibnitianae et Wolfianae usus in theologia* leidžia dvejopą Narbuto interpretaciją, labai tolimą pirmajam įspūdžiui.

Plačiau filosofinei publikai neperšama abejotina pramoga spręsti, kuris iš oponentų įžvalgesnis. Filosofijos profesionalus, žinoma, kviestume drauge paieškoti istorinės tiesos, atsigręžiant į prieštaringą Lietuvos filosofijos epizodą. Kitiems siūlome atkreipti dėmesį į žaismingumą, slypintį už abiejų oponentų tekstų. Argi tai nėra visai neblogas nuotykis, ieškant sueities su Kantu rasti sueitį su Kancu? Nuobodulio neturėtų įvartyti ir Tunaičio lakoniško straipsnio *façon de parler*. Antruoj atveju, t.y. pritarę Daliaus Viliūno argumentacijai, rasime smagų patvirtinimą paties Kanto ištarmės, kad lietuviai esą drąsūs ir mažiau pataikaujantys nei kitos tautos. Teisingai, lietuviai pirmieji „įkretė“ pačiam Kantui...

Iš pradžių pristatomas pats filosofijos „archeologijos“ artefaktas – Kazimiero Narbuto kurso atkarpa, kurią iš lotynų kalbos maloniai sutiko išversti doc. dr. Mindaugas Strockis. Po to – Tunaičio, mikliau sutvarkiusio „Cantzijaus problemą“, tekstas. Jo oponentas Dalius Viliūnas, susirūpinęs dėl lietuviškosios ir visuotinės kantas praturtinimo, kiek egoistiškai pasinaudojo Tunaičio greitumu ir gavo proga jo nuomonę užginčyti tiesiogiai. Tad nors straipsniai savarankiškai rašyti tuo pat metu, antrajame yra keletas nuorodų į pirmąjį. Viliūno studiją sudaro dvi dalys: pirmoji atmeta Canzo kandidatūrą, antra siūlo argumentus už Kantą.

Literatūra ir nuorodos

¹ *Exercitationes logicae in organum Aristotelis. Manu propria Joannis Stanisl. Sapiehae 1646. 420 psl.*

Dalius VILIŪNAS
Kultūros, filosofijos ir meno institutas

NARBUTT KASIMIRUS

*Institutiones Philosophiae Eclecticae. Anno 1764 in 1765**(NBUV (Nacionalnaja biblioteka Ukrainy im. V. I. Vernadskovo), IR, f. 1., d. 4456, p. 130)*

De natione entis et mundi.

PROPOSITIO QUINTA

SUBSTANTIAE ESSENTIA EST VIS ACTIVA.

PROBATIO. Substantiae essentiam constituunt ea, per quae eius existentia sine alterius rei conceptu est intelligibilis. Atque haec illa sunt, per quae suae existentiae specimina necessario edit. Specimina autem haec nequit edere nisi agat, et omnis actio proficiscitur a vi activa, quae est eius principium. Ergo essentiam substantiae statuit vis activa, q[uod] et d[emonstrandum].

COROLLARIUM. Omnis ergo substantia per essentiam est activa seu actuosa et in perpetua actione necessario exercetur, nullaque in mundo unquam ociatur [t.y. otiatur – vertėjo pastaba.].

Alii metaphysici, inter quos Cantzius aliter propositionem hanc demonstrat, alia, namque substantias creatas edere debere specimina suae existentiae, ut ex iis existentia Creatoris erui possit. Creator enim eas creavit, ut ipse a nobis agnosceretur. Quam ob rem eas necessario tales effecit, ut ex iis eius existentia esset cognoscibilis: sed cognoscibilis non est nisi per specimina, ergo suae existentiae specimina necessario dant. Hanc quidem demonstrationem non damnamus, sed cum in ea usurpentur Dei fines, vim ad substantiae meram essentiam [kažkas praleista, galbūt demonstrandam habere] nobis non videtur.

Ut demonstratio nostra plenum obtineat assensum exceptioni en audacter occurrat. Dicet ergo quispiam: specimina existentiae substantiae dari utique debent, sed necesse non est ut dentur ab ipsa cum possint dari ab alio, v[erbi] g[ratia] a Deo; unde non ipsa agit, non ipsa gaudet vi, sed Deus. Sed rehero: si haec specimina non dentur ab ipsa substantia, sed ab alio nempe a Deo, hoc ipso non erunt vera certa-que specimina existentiae substantiae, sed existentiae alterius nempe Dei ea edentis. Cum enim Deus haec edens specimina existentiae substantiae ad ea edenda non indigeat ipsa substantia, poterunt dari haec specimina, quin ipsa detur correspondens substantia. Re enim vera in Sacramento Eucharistiae, Deus dat specimina existentiae panis, et panis tamen in eo non existit. Inter specimina ergo a Deo data et correspondentis substantiae existentiam non datur necessaria connexio, ita ut his positis, haec necessario existat. Unde non sunt amplius veri nominis specimina [turbūt kažkas praleista – vert.] haec edere, non de aliqua solum substantiarum specie, non de creatis solum. Rehero denique: Quodsi ab alio haec ederentur specimina, existentia substantiae non intelligeretur ex ipsa solum, et ad eam intelligendam rei alterius conceptu opus esset.

PENKTA TEZĖ

SUBSTANCIJOS ESMĖ SUDARO AKTYVI JĖGA.

ĮRODYMAS. Substancijos esmę sudaro tai, per ką jos egzistencija tampa suprantama be kito objekto sąvokos. O šitai yra tai, per ką ji neišvengiamai atskleidžia savo egzistavimo požymius. Tačiau tų požymių ji negalėtų atskleisti, jei neveiktų, o bet koks veikimas kyla iš aktyvios jėgos, kuri yra jos ištakos. Taigi substancijos esmę sudaro aktyvi jėga, ką ir reikėjo įrodyti.

IŠVADA. Taigi bet kokia substancija savo esme yra aktyvi arba veikianti jėga ir reiškiasi tik nenutrūkstančiame veikime, ir jokia substancija pasaulyje niekada nebūna neveikli.

Kiti metafizikai, tarp kurių Cantzius šią tezę grindžia kitaip, sako ką kita, tai yra, kad sukurtos substancijos savo egzistavimo požymius turi atskleisti taip, kad iš jų būtų galima atrasti Kūrėjo egzistavimą. Juk Kūrėjas jas sukūrė, kad pats būtų mūsų atpažįstamas. Dėl to jas būtina sukūrė tokias, kad iš jų būtų paįžįstamas jo paties egzistavimas; tačiau jis gali būti paįžįstamas tik iš požymių, taigi jos būtina skleidžia savo egzistavimo požymius. Šio įrodymo mes, žinoma, neatmetame, tačiau, kadangi jame remiamasi Dievo tikslais, mums neatrodo, kad jis [turi] galią [atskleisti] grynąją substancijos esmę. Kad mūsų įrodymas būtų visiškai pripaįžįstamas, drąsiai pasitiksiu prieštaravimą. Taigi, kas nors pasakys: substancijos egzistavimo požymiai nors ir privalo būti skleidžiami, bet nebūtina, kad būtų skleidžiami jos pačios, kai gali būti duodami kito, pavyzdžiui, Dievo; dėl to ne ji pati veikia, ne ji pati turi galią, bet Dievas. Bet atremiu: jei tie požymiai kyla ne iš pačios substancijos, o iš kito, tai yra iš Dievo, dėl to jie nėra tikri ir patikimi substancijos egzistavimo požymiai, bet yra kito, tai yra juos suteikiančio Dievo egzistavimo požymiai. Kadangi Dievui, skleidžiančiam šiuos substancijos egzistavimo požymius, pati substancija jų skleidimui nėra būtina, šie požymiai gali būti duodami neduodant pačios juos atitinkančios substancijos. Juk iš tikrųjų Sakramento Eucharistijoje Dievas duoda duonos egzistavimo požymius, tačiau pati duona jame neegzistuoja. Taigi tarp Dievo duotų požymių ir atitinkamos substancijos egzistavimo neduodamas būtinas ryšys, tai yra toks, kad konstatavus anuos, būtina egzistuoti ir ši. Dėl to tai nebėra tikraja to žodžio prasme požymiai [*kažkas praleista – vert.*] juos skleisti ne vien iš kurios nors substancijų rūšies, ne vien iš sukurtųjų. Atremiu galiausiai: bet jei šie substancijos egzistavimo požymiai būtų skleidžiami kito, substancijos egzistavimas vien iš jų nebūtų suprantamas, o jo supratimui prireiktų kito objekto sąvokos.

Išvertė Mindaugas Strockis

IVADAS

Su kritine Kanto filosofija, nors kelyje į Lietuvą ir stabdoma Apšvietos epochos užkardų, buvo ne tik kad susieinama, drauge su ja, tegul ir ne tiek sąveikaujant, kiek aršiai priešaujant, buvo eite einama iki pat epochos griūties. Pro ją pro šalį nebuvo praeinama net ir po Apšvietos, kai ant jos griuvėsių buvo stojama Romantizmo. Tegul ir stumiama filosofijos sklaidos pakraštini, kritinė Kanto filosofija keliamomis kontroversijomis daugiau nei du dešimtmečius palaikė didžiulę idėjinę įtampą, kurios gan paveikiai buvo atsiliepiama Apšvietos filosofijos sklaidai. O Romantizmo laikotarpiu kritinės Kanto filosofijos Lietuvai buvo atsiveriama naujais aspektais, pro kuriuos buvo praeinama Apšvietos epochos.

Gilinantis į Lietuvos kantianą, kurios mūsų raštijoje paprastai esama siedina-

mos su kritine Kanto filosofija, lygu hipotetiškos prielaidos kylama problemos, ar kartais bent jau paskirų josios apraiškų nebuvo randamasi ir iš sueities su ikikritine jo kūryba. Juolab kad apie tokią sueitį, tegul ir ne kaip apie reikšmingą realiją, o veikiau kaip apie marginaliją, buvo šmėkštelima nuorodos jau bemaž prieš tris dešimtmečius pasirodžiusiame pirmajame *Lietuvos filosofinės minties istorijos šaltinių* tome.¹ Tą nuoroda, priimama už tiesą, buvo pasiremiamą ir vienoje pastarųjų metų publikacijoje, tyrinėjančioje kantizmo Lietuvoje sklaidą.² Nūdien, kai tolydžio plečiamasi bei gilėjama Lietuvos filosofijos istorijos tyrinėjimų, užuot pasitenkinus kadaise filosofinėje raštijoje įsiračiusios nuorodos kartojimu, priderėtų nuodugniau imtis sueities su ikikritine Kanto filosofija problemos.

KRYPSNIO Į IKIKRITINĘ KANTO FILOSOFIJĄ GALIMYBĖS IR RIBOS

Ikikritinės Kanto filosofijos buvo skleidžiamasi tuo lemtingu Lietuvai metu, kai nuo scholastikos sukant ir galiausiai pasukant į Naujųjų laikų filosofijos kelią, buvo kylama ir tvirtinamasi pradinio Apšvietos tarpsnio filosofijos. Stojusiam po scholastikos, pradiniam tarpsniui buvo stingama ir idėjinės atspirties, ir patirties, ir orientyrų, todėl jo sklaidos kelyje, tegul ir pernelyg atsargiai, atrankiai, išsilenkiant radikalesnių filosofinių linkmių, bet vis dėlto pakankamai plačiai, buvo žvalgomasi po Vakarų Euro-

pos, ypač vokiečių Apšvietos filosofiją. Tomis pražvalgomis, nors dažniausiai ir neperžengusiomis XVIII a. vidurio, galėjo būti, bent jau paskirų filosofinių nuostatų renovacijos dėlei, siekiama ir ikikritinė Kanto kūryba, ypač atskambesnės jos idėjos. Juolab kad nuo ikikritinės jo filosofijos, kurios, priešingai nei kritinės, buvo ne laužomos, bet tęsiamos Apšvietos tradicijos, į Apšvietąėjusi Lietuva nebuvo skiriama tarpepochinių užkardų. Pradinį tarpsnį, kuris buvo patyręs didžiulę Wolffo filosofijos įtaką, iki-

kritinė Kanto filosofija galėjo lenkti savęp ir gan įdėmia atžvalga volfizmo tradicijoms. Paskesniais Apšvietos sklaidos dešimtmečiais, kai jau buvo išiviraujama krypsnio į prancūzų ir anglų filosofiją, ikikritinių jo darbų, nebeatliepusių to meto šviečiamųjų aspiracijų užmojams, vargu ar begalėta patekti į filosofinių pražvalgų akiplotį.

Kita vertus, buvo stojama nemenkų kliūčių, sunkinusių sueitį su ikikritine Kanto kūryba. Nors ir neatsimetusi nuo Apšvietos, bet žvelgusi už ją ir toliau, ir giliau, ikikritinė jo filosofija pradiniam tarpsniui turėjo rodytis esanti pernelyg jau problemiška, neatliepanti jo siekinių kuo tvirčiau, plačiau, prienamiau, veiksmingiau įtvirtinti šviečiamąjį kryptingumą. Daugiausia dėmesio skyrusi gamtos mokslams, jų filosofinėms problemoms, o į kitas filosofijos dalisėjusi nesistemingai, ikikritinė jo filosofija pradiniam tarpsniui turėjo matytis esanti pernelyg jau pasklida, fragmentiška, neįstangi nuosekliau paremti tų pagrindinių filosofijos dalių (logikos, metafizikos, gamtos filosofijos, etikos), kurios buvo dėstomos Vilniaus akademijoje ir kolegijose. Net ir pats Kantas, nors ikikritiniu laikotarpiu gan daug reiškėsis kūrybine veikla, bet taip ir nesukūręs vientisos filosofijos, paskaitas Karaliaučiaus universitete, kaip rodo jo kursų programos, skaitė remdamasis volfininkų Friedricho Christiano Baumeisterio, Alexanderio Gottliebo Baumgarteno, Georgo Friedricho Meierio kompendiumais. Derėtų dar pridurti, kad ikikritinė Kanto kūryba nebuvo platėliau žinoma net ir pačioje Vokietijoje, o ką jau

kalbėti apie kitas Europos šalis, tad jai, nors ir kuriamai kaimyniniame Karaliaučiuje, artimame ilgaamžių kultūrinių ryšių tradicijomis, nelengva buvo atskambėti Lietuvon, aidėjusiom garsingesnių filosofijos linkmių idėjomis.

Kaip rodo perėjimo į Apšvietą, josios pradinio tarpsnio tyrinėjimai,³ pagrindiniuose filosofijos sklaidos keliuose, pirmučiausia Vilniaus akademijoje, su ikikritine Kanto filosofija buvo prasilenkiama. Jei kartais, gilinantis į to meto filosofiją, ir būtų pasimatoma vienokių ar kitokių panašumų su paskiromis ikikritinėmis Kanto idėjomis, jų buvo randamasi ne iš sueities su jo kūryba, bet iš Europos Apšvietą vienumon siejusiu idėjinių nuostatų, filosofinės žvalgos orientyrų.

Jeigu tikėsime jau minėtuose *Lietuvos filosofinės minties istorijos šaltiniuose* paskelbta nuoroda, su ikikritine Kanto filosofija buvo susieinama, ir tai tik probėgšmais, atokioje filosofijos sklaidos šalikelėje, netgi ne Lietuvoje, ne Lietuvos DK, bet netoli pastarosios sienų ukrainietiškoje Lenkijos žemėse išikūrusioje Dombrovicų (dab. Dubrovicos) pijorų kolegijoje. Tokios sueities žyminių nurodoma esant 1764–1765 m. toje kolegijoje Narbuto skaitytose *Eklektiškosios filosofijos paskaitose* (*Institutiones philosophiae eclecticae*): „Jose remiamasi arba minima Aristotelis, <...> P. Gasendi, A. Genujietis, T. Hobsas, T. Kampanela, J. Kepleris, M. Kopernikas, I. Kantas, G.. Leibnicas, <...> A. Vernėjus, Ch. Volfas, Zenonas Elėjietis ir kt.“⁴ Nors ir skaitytų svetur, tų paskaitų įsisiejama į filosofijos Lietuvoje istoriją, kadangi jose išskleista filosofine

sistema Narbuto buvo remiamasi ir Vilniuje, kur filosofine kūryba ir pedagogine veikla jo buvo išsireikšminama kaip vieno kryptingiausių pradinio Apšvietos tarpsnio filosofijos kūrėjų. Tačiau Vilniuje išleistuose jo darbuose jau nebeįžvelgiama atoliepių į ikikritines Kanto filosofijos idėjas. Nuorodos, kad Narbuto buvo išgirstama ikikritinis Kantas, sugestijuojama, jog pradinio Apšvietos tarpsnio filosofinės žvalgos, tegul ir pavieniu ar marginaliu atveju, buvo pasistūmėjama šiek tiek toliau nei kad buvo nužymima Wolffo ar Antonijaus Genujiečio,

saisčiusių jo filosofinę orientaciją. Nuorodos, kuria sugestijuojama, kad ikikritinio Kanto idėjų, kurių platėliau nebūta žinomų net ir Vokietijoje, buvo atsiskambama pačiame lotyniškosios Europos kultūros paribyje (sic!), nuskambama kaip pradinio tarpsnio filosofiją šiek tiek pakylėjančio, gal netgi ir išskiriančio, jei lyginsime su kaimyninėmis šalimis, pozityvo. Vis dėlto, nors ir kaip išpūdingai būtų regimasi tokių sugestijų ar vizijų, nuo jų afirmacijos, įdėmiau neįsigilinus į Narbuto kūrybą, nepersvarsčius visų *pro et contra*, derėtų susilaikyti.

SUEITIS SU IKIKRITINE KANTO FILOSOFIJA – PRO ET CONTRA

Eklektiškosios filosofijos paskaitose, viename ontologijos ir kosmologijos skyriaus skirsnių, kuriame gvildenama substancijos esmės problema, Narbuto stojama į polemiką su metafizikų grupe ar grupuote, pristatoma kaip „kiti metafizikai, tarp kurių Cantzius,“ (t.y. XVIII a. pirmosios pusės vokiečių filosofas ir teologas, alias Canzius, Cantz, Canz etc). *Lietuvos filosofinės minties šaltiniuose* kaip tik tasai Cantzius, beje, Lietuvoje visiškai nežinomas, buvo laikomas Kantu, kurio lotynizuotos pavardės „Kantius“ išties panašaujama į anoją pavardę, o tartimi netgi sutampama. Taip į filosofinę raštiją buvo išsiskverbta *error ex ignorantia*. Nors, regis, tos klaidos ir nesama itin apmaudžios, vis dėlto jos keliamų sugestijų, apie kurias jau buvo užsimenama, būtų iškreipiamos pradinio Apšvietos tarpsnio filosofinės projekcijos, bent jau paskiri jų aspektai.

Canzas (tokios jo pavardės formos esama įsivyravusios vokiečių raštijoje) priklausė tai Wolffo sekėjų atšakai, kuri – vokiečių raštijoje kartais vadinama teologiniu volfizmu – įvairiomis interpretacijomis, modifikacijomis, adaptacijomis tokia linkme kreipė mokytojo filosofiją, idant, pritaikant josios principus, kuo racionaliau būtų įreikšminama pozityvioji teologija, pagrindžiamos apreiškimo tiesos, tikėjimo dogmos. Nors racionalistiniais užmojais teologinis volfizmas ir siejosi su vokiečių Apšvietos tradicijomis, nuo jų, atvėrusių filosofijai deistinę erdvę, jis vis dėlto buvo sietas atsiejamas teistinio kryptingumo.

Kaip programos, nužymincios kelią filosofijos ir pozityviosios teologijos sanglaudai, buvo pasirodoma Canzo pagrindinio dvitomio veikalo – *Leibnizo ir Wolffo filosofijos pritaika teologijai, svarbiausiems tikėjimo skirsniams (Philosophiae*

Leibnitianae et Wolffianae usus in theologia, per praecipua fidei capita), daugiau už kitus jo veikalus skambėjusio po to meto Vokietiją. To veikalo propedeutinėje dalyje, jos poskyriuose *Apie proto ir apreiškimo dermę, Apie proto pritaiką teologijoje, Apie nesutarimo dėl šventų dalykų priežastis* ir *Apie prigimties ir malonės skirtumą* išdėstomi metodologiniai aspektai, kuriais jo buvo remiama filosofinės, o ypač teologinės eksplikacijos. Pamatinės problemos – ar filosofijos nuostatos pritaikomos pozityviojoje teologijoje – svarstymai, kuriuos buvo plačiai išskleidęs, jo apibendrinami kategoriška ištarne: „Atsakome drauge su teologais, kurių erudicija šioje doktrinoje yra pripažinta: niekad os teologijos negali ar neturi būti atsiribojama nuo būtinų proto principų. Lengva argumentuoti. Ko negali Dievas pakeisti, tai yra tikra, žinoma, taip turi būti, jei tatai savęs nepaneigia. O būtinų tiesų nelai kome kintamomis: taigi nėra ko abejoti tuo, kas iš jų kyla ma. Pati Dievo dvasia kreipia prie neprieštaravimo principo. Rom. XI. 6.“⁵ Kadangi jo ištarmės, cituojamos skyrium nuo konteksto, skambama nepakankamai aiškiai, netgi pasklidai, derėtų paaiškinti, kad apreiškimo tiesas, lygiai kaip ir pažinimo tiesas, jis pajungia neprieštaravimo dėsniui (*principium contradictionis*), būtent tam dėsniui, kuris Wolfo buvo dedamas filosofijos pamatuosna. Pagrindiniuose minėto veikalo skyriuose, pasiremiant propedeutikoje išdėstytomis metodologinėmis nuostatomis, jo buvo gvildenamos svarbiausios apreiškimo tiesos, tikėjimo dogmos.

Filosofine kūryba Canzas apėmė nemažas filosofijos sritis (pirmučiausia –

ontologiją, prigimtine teisę, etiką). Pagrečiui leido įvairias pozityviosios teologijos sritis gvildenančius darbus, remiamus filosofiniuose darbuose nugludintomis nuostatomis, išskleistomis eksplikacijomis. „Vertinant iš teologijos istorijos pozicijų, Canzo tyrinėjimų esama itin reikšmingų tuo požiūriu, kad teologija juose metodologiniu aspektu grindžiama racionaliais principais. Kiekvienas teisingas teologijos teiginys kildintinas iš akivaizdžių principų. Apreiškimo tiesai, lygiai kaip ir filosofinei, galioja reikalavimas argumentuotai pagrįsti. Išimtis nedaroma jokiai autoritetingai Bažnyčios doktrinai ir netgi Rašto autoritetui. Be *ratio sufficiens* principo negali būti pažįstama netgi Dievo egzistencijos tiesa.“⁶ Veikiamas Apšvietos racionalizmo, kuri Vokietijoje buvo ne tik įtvirtinęs, bet ir netgi hipertrofavęs Wolffas, Canzas kuo plačiausiai atvėrė protui, racionaliam pažinimui pozityviosios teologijos erdvę, į kurią tų laikų vokiečių filosofijoje, jos šviečiamosiose linkmėse, buvo įprasta žvelgti daugiau ar mažiau prisilaikant deistinio santūrumo.

Kitaip nei Kantas, Canzas, bent jau Vokietijoje, tais laikais buvo gan plačiai žinomas. Žinomas jis darėsi ne tik itin aktyvia ir plačia kūrybine veikla (jo darbų bibliografijos išties atrodo išspūdingai), ne mažiau, o gal net daugiau jis buvo garsinamas tų didžiulių kontroversijų ar netgi perturbacijų, kurios buvo keliamos teologinių jo inovacijų. Prieš jį garsingai buvo stojama protestantiškosios ortodoksijos, kurios jo bandymuose atnaujinti, racionaliai pagrįsti pozityviają teologiją buvo išvelgiama nepasitikėjimas Šventojo Rašto autoritetu, abejoji-

mas apreiškimo išgalėmis palaikyti tikėjimo dvasią, įreikšminti tikėjimo žodį. Canzo darbų leidyba nekart buvo trikdoma cenzūros, kai kurie jo darbai, siekiant išvengti galimų sankcijų, buvo leidžiami nurodant netikrą leidimo vietą.

Nors Canzo veikalai daugiausia teologinių perturbacijų kėlė Vokietijoje, jos protestantiškosiose žemėse, jo orientacijos regėtasi tiek prasilenkiančios su nusi-stovėjusiomis krikščionybės tradicijomis, kad į ją buvo griežtai atsišaukiama net ir Romos kurijoje. Abu pagrindiniai jo veikalai – jau aptartoji knyga, taip pat *Grynesniosios teologijos kompendiumas, kuriame teisingomis apibrėžtimis apibrėžiamos teologijos tiesos, apibrėžtosios grindžiamos pranašavimais, pranašavimai apginami* (*Compendium Theologiae purioris, in quo iustis definitionibus veritates theologicae determinantur, determinatae ex oraculis demonstrantur, oracula vindicantur*) – buvo įtraukti į *Index librorum prohibitorum*. Sprendžiant iš nuorodų įvairiuose šaltiniuose, į draudžiamų knygų sąrašą, be jau minėtų, buvo patenkama ir kitų jo veikalų.

Su Canzo filosofine bei teologine orientacija Narbutas turėjo galimybę susipažinti dar tuomet, kai studijavo Romoje, Nazarenume, tenykštėje aukštojoje pijorų mokykloje, kur, beje, buvo gavęs iš popiežiaus indultą susipažinti su knygomis, įtrauktomis į *Index librorum prohibitorum*.⁷ Narbutą, pirmučiausia kaip filosofą, jau tuolaik priėmusį Wolffo filosofiją už kelvedį į Apšvietą, turėjo su neraminti Canzo orientacija, volfizmą prišliejanti prie pozityviosios teologijos ar pastarąją prie volfizmo. Atvykusiam iš Lietuvos DK, kur filosofijos vis dar

buvo slegiamos perėjimo nuo scholastikos į Naujuosius laikus, į Apšvietos filosofiją sunkumų, tokia Canzo orientacija galėjo pasimatyti jei ir ne kaip scholastikos recidyvas, tai bent jau kaip krypsnis, primenantis josios tradicijas. Juolab kad ir paskesniais dešimtmečiais, kai Apšvietos jau vis plačiau buvo įsitvirtinama, vis dar nerimastingai buvo kalbama apie scholastikos paliktus randus, sunkinančius ne tik dvasinio, kultūrinio, bet ir politinio, socialinio atsinaujinimo kelią.

Nuogastavimai, kad Apšvieta nebūtų trikdoma vienokių ar kitokių potencialių atkryčių, tikriausiai pastūmėjo Narbutą, vos pradėjusį skaityti filosofijos kursą Dombrovicų kolegijoje, stoti į polemiką su Canzu, nors Abiejų Tautų Respublikoje jo veikiausiai net nebūta žinomo. Į polemiką jis įsitraukė substancijos esmės, vienos pamatinių ontologijos problemų, aiškinimuose, kadangi nuo jų priklausė ne tik gretimų ontologijos problemų, bet ir gretimų metafizikos dalių eksplikacijos. Tuose aiškinimuose, nors ir nevisiškai sutampančiuose su Wolffo eksplikacijomis, nebuvo nukrypstama nuo pastarojojo nurodytų gairių.

Savąjį požiūrį į substanciją, kurios esme grindė esant aktyvią jėgą, aktualizuojančią josios ypatybes, Narbutas pabrėžtinai priešpriešino Canzo bei jo bendraminčių eksplikacijoms, volfiškąją substancijos sampratą papildžiusioms teistiniais aspektais. „Kiti metafizikai, – tvirtino jis, – tarp kurių Cantzius, šį požiūrį įrodinėja kitaip, būtent kad substancijos, sukurtos kitu tikslu, savo egzistencijos ypatybes turi išskleisti taip,

kad iš jų būtų galima atskleisti Kūrėjo egzistavimą. Juk Kūrėjas jas sukūrė, kad patsai būtų mūsų pažįstamas. Dėl to jas būtina sukūrė tokias, kad iš jų būtų pažįstamas jo paties egzistavimas, tačiau jis gali būti pažįstamas tik iš ypatybių, taigi jos būtina išskleidžia savo egzistavimo ypatybes. Šio įrodinėjimo mes, žinoma, neatmetame; tačiau kadangi jame remiamasi Dievo tikslais, mes neįžvelgiame galimybės atskleisti tikrąją substancijos esmę.⁴⁸

Canzo poziciją Narbutas kritikavo dviem aspektais – ontologiniu ir gnoseologiniu. Jei pripažįstama substancijos egzistavimo ypatybes esant duotas Dievo, tokiu atveju „ne ji pati veikia, ne ji pati turi galią, bet Dievas“, ir tų ypatybių netampama tikromis substancijos savybėmis, o tik Dievo egzistavimo atributais – taip jo buvo formuluojamas ontologinis kontrargumentas. Jei tos ypatybės laikomos esant duotos Dievo, jos nėra siejamos su substancijos egzistavimu būtino ryšio, o tai reiškia, kad, remiantis jomis, neleistina apodiktiškai daryti išvados apie pačios substancijos egzistavimą – taip jis formulavo gnoseologinį kontrargumentą. Abiem kontrargumentais Narbutas buvo taikomasi į tokią substancijos aiškinimą, kuriuo, Canzo derinamu prie užduoties paremti pozityviąją teologiją, ontologijai buvo nužymimos teistinės gairės.

Narbutas poleminių nuostatų, rankraštyje išdėstomų pernelyg glaustai, netgi pasklidai, pobūdį, o podraug ir jų idėjinį taikinį paryškina į Vilniuje išleistus darbus įterpiamos eksplikacijos. Štai *Logikoje* jo rašoma: „Net šiame amžiuje

yra daug tokių veikiau gudragalvių negu tikrų mokslininkų, kurie teologiją, arba mokslą apie Dievą ir jo požymius, pateikdami kaip paties proto išmonę, yra nesuskaičiuojamų klaidų išradėjai. Juk žmogaus protas, silpnas ir apibrėžtas siauromis ribomis, nori savo galia pažinti šventojo tikėjimo paslaptis (pats Dievas nori, kad jos būtų mums nesuprantamos) ir spręsti apie jas taip, kaip sprendžiama apie žmogui suprantamus dalykus; kas gi nemato, jog jis turi nultoti nuo tiesos ir savanoriškai rinktis klaidą bei netikrumą?“⁴⁹ Nors polemizuojama nenurodant oponento, iš polemikos turinio aiškiai matyti, kad jos esama kreipiamos prieš tokį beatodairišką filosofijos brovimąsi į pozityviąją teologiją, kai ne tik kad nepadedama pastarajai, bet ir nusidedama filosofijos pašaukimui, t.y. prieš tokią orientaciją, kokios buvo laikomasi Canzo, kaip ir kitų teologinio volfizmo reiškėjų.

Narbutui, į filosofijąėjusiam pradinu Apšvietos tarpsniu, kai dar buvo jaučiamas scholastikos dvelksmas, filosofijos ir pozityviosios teologijos santykio buvo iškylama kaip vienos opiausių problemų, to santykio netgi buvo tampa neatidėliotinai spręstinu iššūkiu filosofinei jo orientacijai. Kūrybos kelyje jo buvo renkamasi tokia filosofinė orientacija, kurios nebūtų prieštaraujama pozityviajai teologijai, tačiau buvo renkamasi taip, kad jos nebūtų tampa, kaip kad scholastikos amžiais, teologijos įname. „Pavyzdžiui tokie yra mokymai, – rašė jis, – nagrinėjantys, kokiu būdu siela, apleidusi kūną, pažįsta kūniškus dalykus, arba juos panašūs,

prie kurių pripratę scholastikos filosofai ir prie kurių jie daugelį amžių prakaitavo užuot tobulinę reikalingus ir naujinius mokslus, užuot atlikę gerų filosofų ir kartu piliečių pareigą.¹⁰

Iš filosofijos Narbutas reikalavo, kad nebūtų drastiškai laužiamasi pro riboženklius, skiriančius ją nuo pozityviosios teologijos. „Iš to išplaukia elgesio taisyklė, – aiškino jis, – kai žinoma, jog kas nors viršija žmogiškąjį supratimą, netyrinėk to per daug, jei tai – paslaptis, tikėk ją daugiausia todėl, kad Dievas nė vieno neapgauna ir negali apgauti.“¹¹ Ne mažiau griežtą reikalavimą jis kėlė ir teologijai. „Šventųjų tėvų ir bažnyčios daktarų mokymuose – tvirtino jis, – reikia skirti tikėjimo dalykus nuo filosofijos dalykų. Pirmiesiems jų reikšmė didžiausia, nes visi dėl tikėjimo dalykų ir teisingo dorovės mokslo sutaria. Tačiau filosofijos dalykams jų reikšmė ne didesnė negu kitų žmonių <...>.“¹² Nors Narbutas savo filosofijoje, ne tik prigimtinėje teologijoje, bet ir kitose jos dalyse, griežtai nesilaikė atoskyros nuo pozityviosios teologijos, vis dėlto teologinio volfizmo turėta jam regėtis lygu pernelyg jau drastiško perlinkio, žeidžiančio ne tik filosofiją, bet ir pozityviąją teologiją.

Tokia orientacija Narbutas neatitolo nuo vokiečių Apšvietos filosofijoje nusistovėjusių deistinių tendencijų, kurių, tarpais reiškiamų nuosekliau, o tarpais išlaikančių nemenką atžvalgą teizmui, nuo Wolffo iki Apšvietos epochos baigties buvo lemiamas vokiečių filosofijos kryptingumas. Tokios orientacijos gairėmis Narbutas nebuvo nutolstama ir nuo

šviečiamųjų tradicijų erdvėje likusio ikikritinio Kanto.

Ikikritiniuose Kanto veikaluose išties iškiliai išskylama Dievo, išskylama ir kaip metafiziniu protu atskleidžiamos pirmosios pasaulio priežasties, ir kaip metafizinėmis proto nuostatomis įreikšminamo gamtos, jos deringos, tikslingos tvarkos kūrėjo. Tačiau, nors ir kaip iškeliamo į metafizines aukštumas, Dievo esama susaistomo gan griežtomis deistinėmis ribomis, taip kad jo kūrimo planu nužymimos, nulemiamos pasaulio tvarkos pervirstama į fizinių dėsnių, tiksliau išsireiškiant, Isaaco Newtono mechanikos dėsnių, valdomą pasaulį. Apie tai, kad filosofijoje, ypač gamtos filosofijoje, turėtų būti orientuojamasi vien tik į natūralias priežastis, vengiant net menkiausio krypsnio į supernatūralią erdvę, Kanto daugybę kartų buvo kartote kartojama kone visuose ikikritiniuose veikaluose. Štai, pavyzdžiui, viename veikale visiems tiems, kurie gamtos dėsnius, tų dėsnių saistomus procesus, perkaitas, lūžius yra linkę sieti ne su pačia gamta, bet su Dievu kaip tiesiogine jų priežastimi, jo buvo metama kategoriška ištarmė: „Iš tiesų tuomet nebeliktų gamtos; vien tik Dievas tesukeltų tokioje mašinoje pasaulio pasikeitimą.“¹³ Tatai aiškiai paliudija, kad aptartoji Narbuto polemika, jo metama prieštarmė tokiam substancijos aiškinimui, kai „ne ji pati veikia, ne ji pati turi galią, bet Dievas“ negalėjo būti taikoma nei Kantui, nei kitiems vokiečių Apšvietos filosofams, o tik Canzui podraug su kitais teologinio volfizmo reiškinėjais.

UŽSKLANDA

Apšvietos Lietuva nuėjo savąjį kelią, taip ir nesudūrusi su ikikritiniais Kanto veikalais, užtat ji susiėjo, tegul ir šalutiniame filosofinės sklaidos kelyje, su Canzo filosofija, su jo grindžiamomis teologinio volfizmo idėjomis. Atradinys, kad Lietuva per Canzo orientaciją buvo siekiama teologinio volfizmo kaip vienos, tegul ir šalutinės, bet gan savitos

atšakos, susiklosčiusios Wolffo mokykloje, šiek tiek praplečia mūsų nuovoką apie pradinio Apšvietos epochos tarpinio idėjinius ryšius, ištakas. Toksai atradinyms nauju vardu papildoma Lietuvos volfianą, kurios, prasidėjusios po XVIII a. vidurio, gan plačiai buvo skleidžiamasi ištisis du dešimtmečius.

Literatūra ir nuorodos

- ¹ *Lietuvos filosofinės minties istorijos šaltiniai*. T. I. Feodalizmo laikotarpis. – Vilnius: Mintis, 1980, p. 219.
- ² S. Tunaitis. Kantizmo sklaida. // *Apšvietos ir romantizmo kryžkelėse: Filosofijos kryptys ir kontroversijos Lietuvoje XVIII a. pabaigoje–pirmojoje XIX a. pusėje*. – Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2008, p. 35.
- ³ R. Plečkaitis. *Lietuvos filosofijos istorija*. I tomas. Viduramžiai – Renesansas – Naujieji amžiai. – Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2004.
- ⁴ *Lietuvos filosofinės minties istorijos šaltiniai*. T. I. Feodalizmo laikotarpis. – Vilnius: Mintis, 1980, p. 219.
- ⁵ I. Th. Canzius. *Philosophiae Leibnitianae et Wolfianae usus in theologia per praecipua fidei capita*. Editio nova emendata et indice rerum et verborum aucta. – Francofurti et Lipsiae, 1749, p. 43.
- ⁶ M. Wolfes. Canz, Israel Gottlieb. // *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon*. Band XVIII. – Herzberg, 2001, Spalten 243–258.
- ⁷ I. Stasiewicz-Jasiukowa. Kazimierz Narbutt (1738–1807). – Warszawa–Lida, 2004, http://pawet.net/book/hist/narbutt_k/pl.html, s. 5.
- ⁸ C. Narbutt C. *Institutiones philosophiae eclecticae*. Liber I et II. Dombroviceae, 1764–1765 – Ukrainos Nacionalinė V. I. Vernadskio biblioteka. Rankraščių institutas, I – 4456, f. 65.
- ⁹ K. Narbutas. *Raštai*. – Vilnius: Mintis, 1989, p. 73–74.
- ¹⁰ Ten pat, p. 73.
- ¹¹ Ten pat, p. 74.
- ¹² Ten pat, p. 102.
- ¹³ I. Kant. *Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels*. – Berlin: Aufbau – Verlag, 1955.